

РОЗДІЛ IV

РОЗШИРЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ПРИРОДИ РЕЛІГІЇ

1. Конвергентні процеси в релігійному житті нашого часу

Найбільш поширені тенденції в сучасному релігійному житті, що відбуваються, починаючи з другої половини ХХ століття, ми називаємо «конвергентними процесами». Сам термін «конвергенція» (від лат. *convergentio, convergo* – сходжусь, наближаюсь) вперше було вжито німецьким вченим Генріхом Фріком в його праці «Порівняльне релігієзнавство».⁷⁸⁴ Прагнучи до зближення термінології природознавчих і суспільствознавчих наук, розпочатого ще Д.Ф.Шлеймахером, Г.Фрік застосував цей термін у тому значенні, в якому він вже використовувався насамперед в біології, де це поняття характеризує процес виникнення рис подібності в будові і функціях у далеких за походженням організмів внаслідок їхнього пристосування до однакових умов існування. Дослідник використав цей термін для позначення подібних процесів в різних релігіях. Саме у цьому розумінні «конвергенція» вживається і сучасними дослідниками релігійних явищ.

У повоєнні роки ХХ ст. цей термін у релігійному середовищі став вживатися і для позначення фактів «зближення релігій». Це дозволяє семантика цього слова в романо-германському мовному обігу, що, у свою чергу, значно збагачує його сучасний релігієзнавчий зміст. В цьому значенні «конвергенція» охоплює і такі тенденції в релігійному житті, які сформувалися або стали більш наочними саме у другій частині ХХ ст., як то: а) співробітництво релігій (на рівні організацій, громад, вірних) в різних галузях соціальної діяльності; б) потяг до об'єднання різних деномінацій в єдину традицію; в) тенденцію до утворення єдиної світової релігії і т. ін.

Тому «конвергентними процесами» у сучасному розумінні цього терміну можна вважати як ті, що притаманні більш ніж одній релігії, так і ті, що свідчать про тенденції зближення соціальних, доктринальних і організаційних позицій між двома чи багатьма релігіями. Зауважимо, що все відоме про наявність спільного в релігії, те, що дозволяє дослідникові аргументувати, що мова йде саме про релігійне явище, продовжує дискутуватися і у наші часи.

У цьому параграфі мова йде лише про ті процеси, які сформувались чи найбільше актуалізувались за останні десятки років. Ними насамперед є: акселерація, актуалізація есхатології, актуалізація соціальних доктрин, американізація, вельтізація, віртуалізація, глобалізація, діалог, екуменічний

⁷⁸⁴ Frick H. Vergleichende Religionwissenschaft. - Berlin und Leipzig, 1928. - S. 134.

рух, егосинтонізація, екзотерізація, зростання інклюзівізму, консюмерізм, модернізм, нові релігійні течії, паксізація, приватизація, сучасний релігійний плюралізм, раціоналізація культових дій, ревівалізм, секуляризація, синкретизм, сцієнтизм, уніфікація екстеріоризації, толерантність, фемінізація, фундаменталізм, харизматизація.

Більшість зазначених вище «конвергентних процесів» досліджуються вже багато років, добре проаналізовані в літературі. Тому тут зосередимося лише на деяких з них, що вперше за цей період на термінологічному рівні з'являються в українському релігієзнавстві та в релігієзнавстві взагалі. Але до початку характеристики цих понять зауважимо, що хоча всі названі процеси мають самодостатній зміст, вони, по-перше, усією своєю сукупністю засвідчують наявність саме конвергенції в релігійному житті нашої доби, по-друге, стимулюють один другого, а по-третє, корегують чи мають вплив один на одного. Як це відбувається в дійсності, нами буде продемонстровано нижче.

Почнемо розглядати їх за абеткою, бо зараз ще майже ніхто не наважиться провести якусь їх субординацію, визначити, який з цих процесів є більш важливішим, а який – ні, хоча кожен з них мав деякі піднесення та падіння вже за минулий період, та напевно зможе втратити актуальність у близькому майбутньому. Хоч мова в параграфі йде про процеси в релігійному житті, що претендують на світовий вимір, але всі вони мають відношення і до України, як тому, що багато її віруючих належать до світових релігійних традицій, так і тому що, особливо в останнє десятиріччя минулого віку, наша країна стала однією з арен, де ці процеси інтенсивно відбувалися, та відтворюються нині.

Акселерація (від лат. *aceleratio* – прискорення). Термін, який характеризує прискорений розквіт релігійних явищ у другій половині ХХ століття. Найбільш переконливий показник цього прискорення - стрімкий вихід на світовий рівень нових релігійних течій. Деякі з них за одне-два десятиріччя знайшли собі прихильників в багатьох країнах світу. Як приклад, можна навести стрімке зростання християнських та синкретичних Церков у Африці, інтенсивне розповсюдження фундаменталізму в ісламських країнах, численне новонавернення до релігії в постсоціалістичних країнах в перші роки перебудови і т. ін. Але, як на нас, найбільш вражаючим прикладом акселерації у релігійному житті цієї доби є стрімке зростання кількості вірних та майже всіх релігійних інституцій (духівництва, молитовних будинків, прибутків і т.ін.).

Зрозуміло, що у зазначеного явища існує багато чинників. Перш за все демографічний, бо прискорення росту вірних відбувається на ґрунті прискорення у ХХ столітті зростання загальної кількості населення Землі (з трьох мільярдів у 1959 р. до семи - на початку ХХІ століття). Крім того, акселерацію зазнали, як відомо, й інші галузі суспільного буття. Зокрема, наука і техніка, прискорений розвиток яких у свою чергу дав змогу деяким релігійним явищам набувати глобального змісту із небувалими донедавна темпами. Таке прискорене набуття новими релігійними течіями світового

виміру навряд чи було б можливим без сучасних засобів комунікації. Інша справа, що процес акселерації релігійних явищ вже повністю спростував усі прогнози щодо майбутнього релігії, які передбачали її відхід у минуле у ХХ столітті на користь поширення матеріалістичного світогляду, зорієнтованого саме на досягнення в науці та техніці.

Актуалізація есхатології (від грец. *eschatos* – останній, крайній і «логія» – релігійне вчення про кінцеву долю людства і Всесвіту). Це є такий конвергентний процес, який характеризується посиленням й поширенням як у релігійному середовищі так й поза ним почуттів та уявлень, пов'язаних з очікуванням наближення кінця людства та Всесвіту, що базується як на сталих, так і на нових поглядах на феномен, особливості якого наведемо нижче. Все, що накопичено людством в царині почуттів та уявлень про «кінець світу» зараз: а) може актуалізуватись кожного разу, при тому на всьому шляху «від міфу до логосу» та навпаки; б) бути актуальним як міфи чи релігійні очікування сучасників (у першу чергу віруючих аврамістичних традицій та невіруючих, бо це може бути у останніх пов'язано з особистими хвилюваннями з приводу смерті, чи прогнозами футурологів, які додаються до передбачень й у різних релігійних напрямках; в) без суто релігійного змісту актуалізуватись як світські сценарії «загибелі людства» (зараз вже їх нараховується близько сотні); д) залишаються актуальними ствердження про те, що ми досягли «біфуркаційної крапки», що ми знаходимося на початку нової «вісі часу» (за К. Ясперсом) і таке інше, і на сам кінець д) уся вищезазначена сукупність умов актуалізації призведе до «аккумулятивного ефекту», буде «емерджентною причиною» глобальних змін у ще конкретно невизначений (або ж так) час, але за відчуттям у недалекому майбутньому.

Найбільш характерні особливості сучасної актуалізації есхатології: а) поширення мілінаристських настроїв наприкінці ХХ століття; б) використання катренів Нострадамуса в тлумаченні сучасних подій; в) загальне розповсюдження пророцтв: зростання їх джерел, нове тлумачення старих, поява нових пророків та ясновидючих; г) формування серед новітніх релігій так званих “doomsday cults”; д) витлумачення сучасних артефактів з есхатологічного погляду на події; е) прискорення в призначенні конкретних термінів «кінця світу»; є) зміна уявлень про потойбічний світ; б) поліморфізм та поліхронізм сучасної есхатології в межах світу що глобалізується та дигіталізується; ж) «баналізація» есхатології (за С.Аверенцевим) та її «дадаїзація».⁷⁸⁵ Саме тому, що есхатологія не може не бути актуальною, бо взагалі є компонентом релігійних почуттів, притаманних іудео-християнській цивілізації, вживання для позначення цього процесу терміну, який має значення, що вже присутнє у явищі, яке він повинен охарактеризувати, несе додаткове наповнення, при виокремленні суто сучасних змін у явищі, що досліджується.

⁷⁸⁵ Див. докладніше : Мартынюк Е.И., Никитченко Е.Э. Актуализация эсхатологии как конвергентный процесс современной религиозной жизни // Эсхатос: философия истории в предчувствии конца истории. – Одеса, 2011. – С. 319-326.

Актуалізація соціальних доктрин. В повоєнні роки ХХ ст. богослов'я багатьох релігії стало по-іншому інтерпретувати соціальну практику, залишивши в цьому свою надсвітову позицію в з'ясуванні відповідей на актуальні проблеми сучасності. Як приклад, можна навести протестантські вчення "соціальне богослов'я", "богослов'я революції", "жіноче богослов'я" і т. ін. Також характерним у цьому процесі є відверте зростання соціальних доктрин деяких деномінацій в поєднанні з певними світськими соціальними вченнями, зокрема з марксизмом в "теології визволення", з лібералізмом – у деяких положеннях католицької доктрини після II Ватиканського собору, з соціалізмом - в ісламському світі. Найбільш показовим у світовій тенденції актуалізації соціальних доктрин є затвердження у серпні 2000 року «Соціальної доктрини Російської Православної Церкви», якої взагалі раніше у неї не було. Прийняття Соціальної доктрини цією Церквою має неабияке значення й для нашої країни, де вона має своїх парафіян.

Американізація. Це такий конвергентний процес, який характеризує посилення в останнє півстоліття впливу США на релігійне життя у світі. Роль США у всесвітній історії другої половини ХХ століття дає підставу констатувати, що жодна соціальна сфера людської діяльності в глобальному вимірі не залишилась без тієї чи іншої реакції на американську присутність, не залишилося без цього відгуку і релігійне життя. Діапазон реакцій на американський вплив надзвичайно широкий – від прийняття американського розуміння свободи релігії у повоєнних Німеччині та Японії до нового відчуження на релігійному ґрунті від усього, пов'язаного з американізацією (синоніми: вестернізація, модернізація) в деяких ісламських країнах.

Насамперед треба відзначити, що більшість названих нами конвергентних процесів мають свій початок саме в США, наприклад, поява багатьох нових релігійних течій, релігійний плюралізм, консюмерізм і т. ін. Роль США в релігійному житті світу зумовлена не тільки їх винятковим положенням як єдиної наддержави сучасності, але й особливою історією релігій в цій країні, характерною особливістю якої в повоєнні роки є потяг до послідовного дотримання свободи совісті за умов релігійного плюралізму.

Саме в США знаходяться центри багатьох протестантських Церков та нових релігійних течій. Представники майже всіх існуючих релігій проживають у великій кількості в цій країні. Тому є можливість на основі загального життя почати діалог для пошуку спільного в релігійній сфері.

Форми американського впливу різноманітні: карго-культи, місіонерська діяльність, консюмерні релігії, матеріальна (у т.ч. грошова підтримка) одновірців і т. ін. Взагалі пропаганда американського світогляду, способу життя, якими б заходами вона не проводилася, бо відношення до релігії зрештою є однією із складових як першого, так і другого аспекту американізації.

З прийняттям у 1998 р. Конгресом США «Акту про міжнародну релігійну свободу» можливості урядових американських організацій впливати на релігійну ситуацію у всьому світі значно поширились.

Президент США має право накладати санкції проти урядів тих країн, де є порушення свободи релігії.

На терені України діє вже низка релігій американського походження (течії пізнього протестантизму, нові релігійні течії). Багато американських релігійних організацій надають гуманітарну допомогу віруючим і невіруючим України, співпрацюють з деяких соціальних програм. Більшість закордонних місіонерів прибувають у нашу країну саме з США.

Вельтизація (від нім. *die Welt* – світ). Це конвергентний процес, який характеризує потяг представників різних релігій до створення всесвітньої організації, яка б об'єднала всі релігійні традиції на ґрунті подолання історично існуючої відчуженості. Найбільш яскравим прикладом цього конвергентного процесу є існування Парламенту світових релігій, створеного у 1993 р. в Чикаго (США), в діяльності якого беруть участь представники багатьох деномінацій.

Віртуалізація (від англ. *virtual reality* – потенційний, можливий) – цей термін позначає конвергентний процес зростання ролі кібернетичних засобів у сучасному релігійному житті. Практично всі релігії мають свою адресу в Інтернеті. Деякі з релігійних організацій мають на меті з'єднати усі громади в єдину мережу. Тому, з одного боку, є можливості для посилення централізації, а з іншого боку - користувач персональним комп'ютером може взагалі ні від кого не залежати у своїх релігійних пошуках. З'являються суто віртуальні релігії, які існують лише в кіберпросторі. У віртуальному світі знаходять своє відображення усі сучасні процеси, що відбуваються в релігійному житті. Окрім того, він надає можливості для виникнення нових явищ та тенденцій практично у всій сфері релігійного відображення реального світу.

Глобалізація (від франц. *global* – загальний, всесвітній) – позначає процес виникнення і поширення явищ, які мають наддержавний вимір. Вперше в релігієзнавстві цей термін був системно використаний у книзі «Релігія в сучасному світі: релігійна ситуація у світі з 1945 р. до теперішнього часу», видрукуваній у 1987 р. в Единбурзі колективом авторів начолі з відомим сучасним релігієзнавцем Ф. Уелінгом. В книзі найбільш важливими (глобальними) подіями у той період релігійного життя світу були визнання: повернення євреїв на їх історичну батьківщину; відродження буддистських та індуїстських традицій у зв'язку з одержанням незалежності Індією та країнами Південно–Східної Азії; розквіт нової самостійності в ісламі за часів нафтової кризи; виникнення нових релігійних течій; зовнішня погроза існуванню примітивних релігій в той час, як їх значення все більш зростає.

До цього переліку глобальних подій можна, без сумніву, додати: повернення до релігії значної частини населення в постсоціалістичних країнах, екуменічний рух, створення Парламенту світових релігій, участь церков у миротворчому русі, як і у вирішенні глобальних проблем сучасності, діяльність релігійного сектору антиглобалістського інтернаціоналу.

Діалог – характерний конвергентний процес релігійного життя другої частини ХХ ст. Спроби його здійснення мали місце і раніше, але ж як постійне, на рівні всього світу це явище є феноменом нашого часу. Залежно від релігійних організацій, він може визнаватися як міжконфесійний та міжрелігійний. Він також може відбуватися на рівні громад, країн чи світу. Головна мета – це взаємопорозуміння між різними релігійними традиціями, ними і новими релігійними течіями, а також між релігійними та деякими нерелігійними світовими течіями (наприклад, діалог між марксистами та християнами).

Передував діалогові з часів середньовіччя так званий диспут між представниками різних релігій чи Церков, кожен з котрих мав метою перемогу над іновірцями. Завданням діалогу є встановлення толерантних взаємовідносин між його учасниками, а також можливе співробітництво їх в соціальній сфері та зближення позицій в догматичному розумінні віри на тлі поважного ставлення до партнерів і їх світогляду. Треба зауважити, що в більшості релігійних організацій є як прихильники, так і противники міжрелігійного діалогу, особливо в царині сумісного розвитку догматичного осягнення світу.

Егосинтонізація (від грец. *ego* – я, та *sintes* – з'єднання, складання) – термін для позначання зростання значення особи в релігійному житті в другій половині ХХ століття за умов загального зростання значення особистості в повоєнні роки, зумовленого багатьма факторами (поширення обізнаності, зростання матеріального рівня життя та іними), а також суто релігійними конвергентними процесами, зокрема плюралізмом, віртуалізацією тощо. В більшості релігій стали уважніше ставитися до особистості віруючого, що можна бачити і в появі значного вибору засобів залучення до життя в громаді (клуби, гуртки за інтересами тощо), зменшенні вибагливості до інших, індивідуальній праці з ними, поширення дияконських послуг та багато іншого.

З другого боку, сучасний релігійний плюралізм та особисте зростання для людей значення свободи дає можливість кожній людині послідовно відчувати своє відношення до релігії як приватної справи. Широкий вибір релігій і процес засвоєння тієї чи іншої віри громадянином навіть породив такий термін в американській соціології релігії як «*приватизація*».

Екзотерізація (від грец. *ecoterinos* – зовнішній) – термін, який є протилежним езотерізму. Він характеризує такий конвергентний процес релігійного життя другої половини ХХ ст., який має прояв в тому, що за допомогою *mas-media*, книжок, комп'ютерної мережі все, що багато років було в багатьох релігійних традиціях таємним знанням, до якого мали доступ лише одиниці, стає доступним практично кожному бажаючому. За прикладом цього можна сходити в найближчу книжкову лавку або включитися до пошуку в Інтернеті.

Зростання *інклюзівізму* (від лат. *inclusivo* – включати) – це один з конвергентних процесів релігійного життя другої половини ХХ ст., який

характеризує зміну ставлення до іновірців в багатьох релігійних традиціях. Характерний приклад цього - це можливість бути присутніми на молитовних зборах всім бажаючим, незалежно від відношення до тієї чи іншої релігії взагалі. Окрім того, наявність визнання за представниками інших релігій однакових шансів на спасіння чи взагалі визнання всіх релігій за щось одне, як те свідчать, зокрема, Бахаї.

Консюмеризм (від англ. *consume* – споживати) – термін, який спочатку характеризував лише процес поширення протестантизму із США по всьому світу, що водночас з релігійною формою експортувало також північно-американські життєві стандарти, менталітет і систему цінностей за межі США й Канади, насамперед у Латинську Америку та Африку. Зараз можна констатувати, що активним об'єктом консюмеризму є постсоціалістичні країни. З Америки свої конфесії експортують сюди не тільки протестанти, але й представники інших деномінацій, зокрема мормони, Євреї за Ісуса та інші нові релігійні течії.

Паксізація (від лат. *pacis* – світ) – термін, який характеризує один з конвергентних процесів релігійного життя другої половини ХХ ст., що свідчить про зростання кількості так званих світових релігій. У релігієзнавстві за критерій розповсюдженості та такими первинними ознаками, як доступність, подолання етноцентризму й ін., традиційно до світових релігій відносили християнство, іслам, буддизм та з деякими застереженнями ще й іудаїзм. Зараз на цей статус може претендувати майже кожна релігія, зокрема індуїзм, який має своїх прихильників в багатьох країнах світу (йога, кришнаїзм і т. ін.).

Раціоналізація культових дій – це такий конвергентний процес в релігійному житті, який характеризує тенденцію зростання у значної кількості віруючих раціонального витлумачення і ставлення до різних культових дій. Зокрема, з цього ставлення виростають судження, що, наприклад, піст це - розумне регулювання дієти, обрізання – необхідна гігієнічна процедура і таке інше.

Ревівалізм (від англ. *revival* – відродження) – термін, який позначає конвергентний процес релігійного життя в період, що розглядається, й характеризує тенденцію відродження релігії взагалі, як то було в постсоціалістичних країнах, та пробудження інтересу до релігії у молоді в Західних країнах. Однією з ознак останнього стало бурхливе зростання нових релігійних течій у дусі притаманному аналогічним пробудженням в історії США, головним чином у деномінаціях протестантського спрямування.

Синкретизм – термін, що характеризує сучасне поєднання у свідомості багатьох віруючих та у віровченнях деяких релігійних течій якихось доктрин двох чи багатьох релігій. Наприклад, більшість американців-християн вірять у карму, реінкарнацію, що взагалі дає можливість релігієзнавцям констатувати орієнтацію західних віруючих. Багато японців вважають себе християнами й водночас продовжують свої поклоніння в буддійських

або синтоїстських храмах. Синкретизм є головною ознакою деяких нових релігійних течій (наприклад, Церкви Об'єднання та Бахаї).

Уніфікація екстеріоризації – це такий конвергентний процес який характеризує однакові можливості для різних релігійних течій в прозелітизмі, місіонерстві та іншій діяльності у демократично налаштованих суспільствах. Навіть в Україні у деяких регіонах іноземним релігійним організаціям вдається використовувати більше можливих форм для пропагування свого віровчення, аніж укоріненим релігійним громадам. Та можна тут ще нагадати про «віртуалізацію», яка уможливило наявність цієї уніфікації для споживача Інтернету.

Фемінізація – це такий конвергентний процес релігійного життя, який проявляється у зростанні в ньому ролі віруючих жінок. Він, безумовно, є наслідком загального політичного поліпшення становища жінок у суспільстві. В релігійних організаціях взагалі зростає розуміння ролі жінки у справі відтворення релігії. Окрім того, в багатьох протестантських організаціях жінки займають деякі посади, які раніше належали лише чоловікам. Так, всі рівні священства включно до єпископа в Англіканській Церкві, є жінки рабини в іудаїзмі і т. ін. Остання зміна не знаходить ще підтримки у багатьох інших деномінаціях, зокрема в ісламі та католицизмі, у православ'ї.

Харизматизація (від грец. *charisma* – дар) – цей конвергентний процес, популярний для другої половини ХХ ст., характеризується поширенням серед християн практично усіх напрямів в багатьох країнах світу пошуку таких форм культової практики, які свого часу застосовували перші християни, а в кінці минулого століття – відродили п'ятидесятники. Це, перш за все, бажання отримати харизму у цьому житті, віра в те, що минулася епоха Бога Отця, минається епоха і Бога Сина й наступає ера Бога Духа. Тому тут широко застосовується глосолалія. Людина радіє і в прямому і в переносному значенні, вважаючи, що отримала дари Святого Духа. За деякими даними, більш ніж третина сучасних християн сприймали ці дари. Поширення харизматичних деномінацій має місце і в Україні.

Обмеженість параграфу дала можливість лише в стислій формі охарактеризувати сприятливі умови, можливості для розгортання яких відкрила доба постмодерну. Але вже з наведеного, стає зрозуміло, що йдеться про достатньо компактну систему аналізу тенденцій сучасного релігійного життя. Це, у свою чергу, дозволяє покращити аналіз релігійного феномену як на рівні поодиноких, виокремлених релігійних інституцій, так і у звичному вже для релігієзнавства дусі компаративістських досліджень релігії.